

הדלת והמפתח שהתקין
באסאן בקבר רחל (הדלת
הועברה בשנת 2013)

דלת העץ הישנה של קבר רחל, המצופה במתכת, סיימה את תפקידה. היא תלויה כיום בקיר צדדי חדש, המפריד בין גברים לנשים, ורק מעטים מבחינים בה בהיכנסם לקבר. כבר אין מי שיעמוד לפניה בהתרגשות, שיסובב את המפתח הסודי ויחכה לקול פתיחת המנעול; אין מי שיפתח אותה בציפייה להתקרב ולגעת במצבת האם המחכה לבניה. במשך 173 שנה, תחת חילופי ארבעה שלטונות ושלוש דתות, קיבלה הדלת את הבאים – מלכים ושרים, רבנים ופשוטי עם, אנשי היישוב הישן וחלוצים פורקי עול. כאשר פורק מנעול הדלת, מצאו כתובת חקוקה עליו וזה לשונה: "מעשה ידי אליהו שלמה זלמן ברבי / זאב ש' [שנת] ה'ת"ר לא' [לאמנו] רחל". הדלת, המנעול והמפתחות הם מעשה ידיו של ר' אליהו שלמה זלמן באסאן, שהתקין אותם לבקשת הנדבן הידוע משה מונטיפיורי. באסאן היה מסגר אומן ששמו הלך לפניו; הוא נודע בחריצותו ובידי הזהב שלו, ואין זה מפתיע שעליו הוטלה המלאכה.

ר' אליהו שלמה זלמן נולד באושמיאן שבפלך וילנה בשנת תק"ס (1800), לאביו זאב בן ברוך באש"ס. הוא חי בצפת ובירושלים ונפטר בכ"ד בשבט תרמ"ב (1882). הוא עלה ארצה מהעיר אמיצ'סלב עם אחיו, אביו וסבו בשיירה הראשונה של תלמידי הגר"א שעלתה לארץ ישראל. השיירה נחתה בחוף חיפה והגיעה לצפת ביום ח' באלול תקס"ט (1808). בני המשפחה עברו אז תקופה קשה, ככל תושבי צפת והגליל: מחלות, רעב ועוני, וכן שוד וביזה בימי "מרד הפלאחים" כנגד מוחמד עלי ובנו אברהים פחה. בכ"ד בטבת תקצ"ז (1837) פקדה רעידת אדמה חזקה את הגליל המזרחי. ר' אריה נאמן, שעמד בראש משלחת סיוע, כתב כי "בגליל העליון והתחתון נחרבו כל הבתים, בזעמו רגע שהרעיש הארץ ונהפך ההר עליהם ושבקו חיים [...] לערך שני אלפים נפשות מאחינו האשכנזים והספרדים [...] ומיום שחרב בית המקדש לא היה חורבן כזה שנחרבו ערי הקודש צפת וטבריה עד היסוד" (א' יערי, אגרות ארץ ישראל, עמ' 364). ברעש האדמה איבד אליהו זלמן את אשתו צירל ואת שני ילדיו. נאמר שאף הוא כוסה כולו במפולת בניין, והתגלה רק בזכות ידו שבצבצה ונעה בין האבנים. יחד עם רבים מניצולי הרעש, בהם גם אחיו שמואל, הצטרף לקהילת הפרושים בירושלים והחל לבנות מחדש את חייו. הוא נישא לאלמנה אסתר איטה אביגיל, ונולדו להם שלושה ילדים: בלומה, יהושע השל יואל ובת שבע גולדה.

על כפות המנעול בקבר רחל

אליהו זלמן באסאן
חרש אומן מן היישוב הישן

שרה ברנע

המנעול: "מעשה ידי אליהו שלמה זלמן [...] ש' הת' ר' לא' רחל"
(באדיבות זאב ח' [ז'אבן] ארליך)

של בית הכנסת "החורבה" ברובע היהודי (הכוונה, כנראה, לשלד העמודים). עוד מסופר שם כי הוא תכנן "סולם חבלים" לשימוש הפועלים, אך אלו לא העזו לעלות בו עד שבאסאן – אז בשנות ה־60 לחייו – טיפס עליו לקול הפועלים המבוהלים והוכיח שהסולם חזק דיו. הוא עבד כאמור גם בשירות נוצרים ומוסלמים בירושלים, אך כאשר הזמינו המופתי של ירושלים לייעוץ מקצועי בשיפוצים בהר הבית, סירב לעלות למקום המקדש למרות השכר הגבוה שהובטח.

לפנייתו של מונטיפיורי, לעומת זאת, נענה אליהו באסאן בשמחה והתקין דלת בפתח החדר שבו מצבת קבר רחל. הוא בנה דלת מעץ, מצופה בפסי מתכת לחיזוק. למנעול שהכין התאים שני מפתחות גדולים, בתוספת לשונית דקה מברזל שסייעה בפתיחה. המפתחות הופקדו בידי שְׁמֵי קבר רחל, ושמורים עד היום בידי משפחת מונזון האשכנזית ומשפחת בורלא הספרדית. זה שנות דור שכבר אין צורך בדלת, שכן מהלך הכניסה לקבר השתנה, אך עד לאחרונה אף אחד לא העלה בדעתו להסירה. הדלת הייתה סמל של תקופה – ובעקיפין, הנציחה את סיפור חייו של אליהו באסאן, איש היישוב הישן שחי מעמל כפיו.

באסאן השתלב מהר מאוד בחיי הקהילה, והיה פעיל במוסדותיה. הוא אף הצטרף לקוני הנחלות בפתח תקווה, שם נרשם שמו "ר' אליהו זלמן נפחא" (י' יערי ומ' חריזמן [עורכים]), ספר היובל למלאת חמשים שנה ליסוד פתח-תקוה תרל"ח-תרפ"ח, תל אביב תרפ"ט, עמ' רו). חשוב היה לו להתפרנס בכבוד מעמל כפיו, ואת פרנסתו העיקרית מצא בכפרי הערבים שבסביבות ירושלים. במפקד מונטיפיורי (1856) הוא הוגדר "מן הבינוניים המסוגל ללמד את האחרים אומנותו". פנחס גרייבסקי, שסקר בספרו את בעלי המלאכה שפעלו בעיר, כתב כי היה היהודי הראשון בירושלים שעסק בנפחות:

הראשון לחרשי ברזל היה ר' אליהו זלמן באסאן. מחונן היה בכשרונות נעלים, ידע פרק גדול באמנות ויהי מן המצוינים במלאכה וחרושת המעשה. הוא שעשה המפתח הסודי לדלת הברזל מאהל קבר רחל אמנו. הוא שהציל גרי שכונת משכנות שאננים מחיות חזאים שהיו באים בלילה למגרש השמם הזה. ויעש מלכודת ברזל גדולה ודלת פתוחה לה [...] בכל בוקר מצאו בה חיה פראית קופצת מפניה לפניה. וכמו כן התקין מלכודת בבית העלמין בפני החיות הטורפות שחפרו את הקברים. אברהים פשה הוקיר את החרש היהודי הזה, והתחשב באמנותו. פעם נסתם מעיין השילוח והוא, בהמצאתו, פתחו" (פ' גריאבסקי, החרש והמסגר בירושלים, עמ' ד).

נראה שבאסאן היה חרש הברזל המפורסם והמבוקש בירושלים, מבין 15 בעלי המקצוע היהודים שמזכיר גרייבסקי (שם, עמ' יא). כולם ביקשו את עזרתו וציפו ממנו למצוא פתרונות למצוקותיהם. כשבהר הזיתים מצאו עצמות מחוץ לקברים, פנו אליו שיתקין מלכודות נגד החיות שחפרו בקברים. כאשר פחדן של חיות טורפות נפל על תושבי משכנות שאננים, השכונה הראשונה מחוץ לחומות, הוא בנה עבורם מלכודות-כלוב והניח בהן בשר. באחד הכלובים נלכד צבוע ענק, ולפי מסורת המשפחה פוחלצו נשלח אל "בית הגנזים של מונטיפיורי". תושבי מאה שערים ידעו לספר על תחבולה מחוכמת נוספת שהגה ובנה באסאן, נגד גנבים: הוא חפר בור בפתח אחד השערים והניח בתוכו חמור, ומעליו הקים סוכה; הגנב הערבי שעבר בסוכת השער נפל לבור – היישר על החמור, וזה נשאו הרחק מחוץ לשכונה.

בספר "חזון ציון", המתאר את תולדות תלמידי הגר"א בירושלים, מסופר כי "ר' אליהו זלמן בסן המכונן" בנה את עמודי היסוד

אלבום מפרחי ארץ הקודש, המאה ה־19 (באדיבות עמירם זהבי)

תודה לזהבה בן דב, דור חמישי לאליהו באסאן, שסייעה באיתור המקורות ומסורות המשפחה.

לעיון נוסף

1. ז' בן דב, "אליהו שלמה זלמן בן זאב באש"ס-בסאן ממגשימי צוואת הגר"א", קובץ הציונות הדתית (עורך: ש' רוז), תשס"ב.
2. פ' ב"צ גריאבסקי, החרש והמסגר בירושלים, ירושלים תר"ץ.